

ונהר יוצא מעדן להשקות את הר הצופים: זוהר באוניברסיטה לאור ספרה של מלילה

מאת יהודה ליבס

אפשר לראות בספרה של מלילה גם פרי נחמד להשכיל של האוניברסיטה העברית בירושלים, שאילן הוראת הזוהר ומחקרו ניטע בה לפני שמונים שנה, על ידי גרשם שלום, והיום התלמידים החדשים לומדים בה זוהר מפי מלילה. לי באופן אישי ספר זה גורם רוב נחת, שכידוע חיי הוקדשו במידה רבה להוראת הזוהר באוניברסיטה העברית, וזכיתי לתלמידה וחברה כמו מלילה ועתה אף לספר זה שמקורו בעבודת הדוקטור שלה. אך מאורע זה הוא גם הזדמנות לחשבון נפש, עת לבחון מחדש את עצם הצירוף "זוהר באוניברסיטה", שרחוק מלהיות מובן מאיליו, ויש עליו גם מערערים. יתר על כן, בימים אלה עדים אנו לפריחה של לימודי זוהר בחוגים רחבים למדי, והאוניברסיטה איננה נוטלת בכך חלק רב. אך לפני שניכנס לכך, מבקש אני לומר משהו על ספרה של מלילה כשהוא לעצמו.

אין לך דבר שאינו רמוז בזוהר. ובוודאי כך בנוגע למלילה ולספרה "ונהר יוצא מעדן", שאפשר למצוא לו רמז במאמר הזוהר הבא:

תאנא: מי ימלל גבורות ה', מי ימלל, מי ידבר מבעי ליה. אמר רבי חייא: כמה דאת אמר: וקטפת מלילות בידך. גבורות ה' דסגיין אינון, ונפקין מגבורה חד, ותאנא: חד גבורה עלאה עטרא דעטרין, מתעטרא, ונפקין מינה חמשין תרעין, מנהון ימינא ומנהון שמאלא, וכל חד וחד גבורה אתקרי, וכל חד וחד מתעטרא בקרדיטי גליפין נהורין, וכלהו אקרון גבורת ה'. אמר רבי חייא: גבורת ה' חסר כתיב, דהא כלהו כלילין בדא. ישמיע כל תהלתו, דא הוא שכינת זיו יקריה דקודשא בריך הוא, דכתיב: ותהלתו מלאה הארץ. אמר רבי שמעון: כתיב: ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן וגו', שם האחד פישון וגו', הא אלין בשמהן אקרון, והני ארבע מההוא נהר דנפיק אתמשכן, מה שמיה דההוא נהרא דנפיק? אמר רבי שמעון יובל שמיה, דכתיב: ועל יובל ישלח שרשיו, וכתוב: ולא ימיש מעשות פרי. מאי טעמא לא ימיש, משום דעל

יובל ישלח שרשיו. ועל דא כתיב: וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו. ובגין כך כתיב:
יוצא, יוצא ואינו פוסק:¹

תרגום (עם הערות בסוגריים):

שנינו: "מי ימלל גבורות ה' (ישמיע כל תהלתו)"² "מי ימלל" – "מי ידבר" צריך
היה לומר. אמר ר' חייא: כמו שנאמר³ "וקטפת מלילות בידך". "גבורות ה'", שרבות
הן ויוצאות מגבורה אחת. ושנינו: גבורה אחת עליונה, עטרת העטרות, מתעטרת
ויוצאים ממנה חמישים שערים (הם חמישים שערי בינה). מהם ימין ומהן שמאל,
וכל אחד "גבורה" נקרא. וכל אחד ואחד מתעטר בקרדיטים (אינני יודע מה פירושה
של מלה זו) גלופים (או חקוקים) מאירים, וכולם נקראים גבורת ה'. אמר רבי חייא
"גבורת ה'" כתוב חסר (בלא ואו, כלומר רמז לגבורה ביחיד) שהרי כולן כלולות
בזו. "ישמיע כל תהלתו" – זו היא שכונת זיו כבודו של הקדוש ברוך הוא, שנאמר⁴
"ותהלתו מלאה הארץ". אמר ר' שמעון: כתוב⁵ "ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן
(ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים) שם האחד פישון" וכו'. הרי אלה (הארבעה)
בשמותיהם נקראו, ואותם ארבעה מאותו נהר שיוצא נמשכים, מה שמו של אותו נהר
שיוצא? אמר ר' שמעון: יובל שמו, שכתוב⁶ "ועל יובל ישלח שרשיו", וכתוב
(בהמשך אותו פסוק) "ולא ימיש מעשות פרי". מדוע "לא ימיש", משום "שעל יובל
ישלח שרשיו". ועל זה כתוב⁷ "וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו". ולפיכך כתוב
"יוצא" (בלשון הווה "ונהר יוצא מעדן"), יוצא ואינו פוסק.

ספרה של מלילה הוא באמת מעשה גבורה, כמו שאומרים בצרפתית *tour de force*.
ודבריה מתאחדים כמלילות ונשפכים לנהר אחד, שהוא הנושא של שני הספרים, ספרה של

* הרצאה שנישאה במכללת עלמא בתל אביב, ביום ו בניסן תשס"ה, בערב לכבוד ספרה של מלילה הלנר-אשר, ונהר יצא
מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, עלמא ועם עובד, תל-אביב תשס"ה.

¹ זוהר ח"א, פג ע"א.
² תהלים קו:ב.
³ דברים כג:כו.
⁴ חבקוק ג:ג.
⁵ בראשית ב:י.
⁶ ירמיהו יז: ח.
⁷ ישעיהו נח:יא.

מלילה וספר הזוהר. זהו הנהר שיוצא תמיד ומחיה את כל ההוויה ומשאיר אותה פעילה, רעננה ומלאת אָרוס. נהר זה אחראי בייחוד ליצירתיות הזוהרית, שמי שמתאחד בה אינו מש מעשות פרי. נהרה של מלילה ראוי לו שישקה את הגן, כלומר את הצמאים לזוהר. הצימאון לזוהר אכן נפוץ בימינו. אפילו בעיר זו שאנו בה כעת עוסקות חבורות בספר הזוהר, בשיטות שונות ובדרכים שונות, לפי נטיית לבו של כל איש ואיש. לא כל אחד מתאים לו ללמוד דווקא באוניברסיטה. ועם זאת, חלק מההסתייגות מלימוד זוהר באוניברסיטה מקורן בדמוניזציה בלתי מוצדקת. ספרה של מלילה, עשוי אולי לפזר ולהפריך חלק מן הדעות הקדומות, ובראש וראשונה את הדעה שהלימוד האוניברסיטאי בהכרח מנוכר הוא ממושאו. התלמידים והחוקרים שונים כמובן איש מרעהו ביחסם האישי אל ספר הזוהר, אך ככלל חש אנכי שבלימודי הזוהר באוניברסיטה העברית בירושלים מנשבת רוח של קרבה, אהבה והערצה ליצירה זו, ובפרט בספרה של מלילה, כמו גם בשיעוריה, בדרך ההוראה שלה, כפי שאני שומע גם מן התלמידים.

לא אטשטש עם זאת את ההבדלים שבין לימוד אצל פרופסור לבין לימוד מפיו של מקובל. החפץ בקרבה מרבית אל רוח הזוהר ראוי שישווה לנגד עיניו את היתרונות והחסרונות, מבחינה זו, המצויים, כך נראה לי, בכל אחת מן הגישות. אפתח ביתרון בולט של הלימוד ממקובל: לימוד כזה מתאים בוודאי לרוח הזוהר, שאיננו חדל להדגיש את מעמדו המיוחד של רשב"י. לפי גישת הזוהר, שמתוארת בהרחבה ובעמקות בספרה של מלילה, שפע החכמה בדורו של רשב"י נבע מנוכחותו של המורה, שהשפיע במישרים או בעקיפין, אפילו על ציפורי השמים, שלא חדלו מלומר דברי קבלה. ושפע זה חדל ואיננו עם מות המורה, שאז נסכרו מעיינות תהום וארובות השמים, ומי שמנסה לומר דברי קבלה אומרים לו: אל תתן את פיך לחטיא את בשרך.⁸

אומנם גם לימוד ממקובל אין בו פיתרון שלם לבעיה זו, שהרי לפי דברי הזוהר דלעיל רק רשב"י יכול להיות המורה. כדי להתגבר על בעיה זו, לפחות באופן חלקי, צריך להניח, כמו שהניחו מקובלים שונים, שהמורה המקובל הוא גלגול רשב"י, או שרוחו של רשב"י נחה עליו, או שקיבל קבלה רצופה ממקובל מסוג זה, דוגמת האר"י (בקבלה רצופה מימות הזוהר אף המקובלים אינם מתיימרים, כפי שאפשר ללמוד מן המניפסט הקבלי

⁸ קהלת ה:ה. ראה זוהר ח"א, רטז ע"ב-ריז ע"א; ח"ג עט ע"א. וראה השער הראשון בספרה של מלילה.

הגדול הנקרא "הקדמת הרח"ו על שער ההקדמות"⁹. וגם כך אין זה פיתרון אידיאלי. הקבלה איש מפי איש איננה מתאימה כל כך לרוח היצירתית של הזוהר. ואף בלימוד אותוריטיבי ממקובל בעל רוח הקודש יש בעיה, שכן בתיווכו נוצר נתק בין התלמיד לבין דברי הזוהר כשהם לעצמם.

אנסה להבהיר את דברי. אינני ממליץ להימנע מלהיעזר בפרשנות המקובלים להבנת ספר הזוהר. ההפך הוא הנכון. הרבה למדתי ואני ממשיך ללמוד מכתבי החכמים שהקדישו את אונם לספר הזוהר, ובראשם האר"י. אך זאת רק לפי כללי המשחק האוניברסיטאי, שאינם מתירים לקבל את סמכותו של בשר ודם. איננו מקבלים דבר מפני שכך אמר מישו, יהא זה רב, מקובל או פרופסור, אלא רק כאשר רואים אנו איך דבריו עולים מתוך הזוהר ומסייעים באמת לפתור את קשיי הטקסט (דומני שגם מקובלים אחדים נקטו בגישה זו, ומשהו כזה מצינו אף ביחסו של הגאון מוילנא כלפי האר"י)¹⁰. בגישה ההפוכה, האותוריטיבית, עשוי הפרשן להפוך דווקא לחיץ בינינו לבין הטקסט, כי הטקסט כשהוא לעצמו מתרחק מן הלומד והופך לבלתי נגיש, והדרך היחידה להתקרב אליו תהיה באמצעות הנחות וכללים שאינם צומחים לעיניך הישר מן הטקסט, אלא מונחתים מבחוץ על ידי הפרשן המוסמך.

כזאת אפשר למצוא גם בקבוצות הלימוד המודרניות, כגון אצל תלמידי תלמידיו של הרב יהודה אשלג, שלומדים את פירוש הסולם (הוא פירוש הזוהר של הרב אשלג), כחלק מן הזוהר וכמפתח הכרחי לזוהר שאי אפשר בלעדיו. כאילו הזוהר מונח בעליית הגג בבית חסר מדרגות, ואי אפשר להגיע אליו אלא בעזרת סולם. ואני, בדחילו ורחימו אעיר זאת, בעשרות שנים של עיסוק בזוהר, אינני זוכר אף פעם שהצלחתי להיעזר בפירוש הסולם להבנת מאמר קשה בזוהר. יש יופי וחכמה בהשקפת העולם של בעל הסולם ובניסיון לשלבה עם הקבלה, אך הזוהר כשלעצמו עשיר ויפה עוד יותר.

יתרון אחר שאפשר למנות בלימוד של מקובלים, הוא הזדהות שלמה עם תוכן הלימוד, וזיהויו כאמת חיצונית ואובייקטיבית. מאידך גיסא, אפשר שאף ביישום מלא ופשטני של גישה זו יש משהו בלתי זוהרי. דומה שהזוהר, הזורק ניצוצות לכל עבר, מסתייג ממשנה סגורה והחלטית, ותיאוריו האונטולוגיים משתנים במידה ידועה בהקשרים

⁹ שער ההקדמות (מכתבי האר"י), דפוס צוקערמאן, ירושלים תרס"ט, ד טור ב.
¹⁰ ראה יוסף אביב"י, קבלת הגר"א, כרם אליהו, ירושלים תשנ"ג, עמ' כט-לא.

שונים, שהניסיון לתאם ביניהם לא יצלח, ולא יתאים לרוח הזוהרית.¹¹ בהקשר זה נזכרים אנו בחטא דור הפלגה, דור מגדל בבל, המתואר במלים "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים", ומפרש הזוהר: "דהו ידעין דרגין עלאין כל חד וחד על בורייה, ולא אתחלף להו דרגא, ובגין כך כתיב ודברים אחדים, ובגין כך אתיעטו בעיטא בישא עיטא דחכמתא".¹² ואתרגם: "שהיו יודעים ספירות עליונות כל אחת ואחת על בוריה, ולא התחלפה להם ספירה, ולפיכך כתוב 'ודברים אחדים', ולפיכך נועצו בעצה רעה, עצה של קבלה".¹³

אמת, לימוד קבלה מפי מקובלים מן הדין שיגרור אחריו גם יישום הוראות הזוהר הלכה למעשה, ודבקות במצוות ובמנהגים על פי הרוח הקבלית הנוטה דווקא לצד החומרה, ואנו בעונינו, על פי כללי המשחק האקדמי, משאירים שטח זה לעניינו הפרטי של התלמיד. אך לאחרונה מתגלה שאף יתרון זה אינו מובטח תמיד לחבורות המקובלים. לעתים החיץ המתווך של הפרשן האותוריטיבי גובר אף על כיוונו ההלכתי של הזוהר. בעוד שהסייגים ההלכתיים נשמרים אומנם בקרב קבוצות מקובלים שמרניות, בקבוצה הגדולה של פיליפ ברג למשל מצינו ניתוק בין עולמו היהודי וההלכתי של הזוהר, לבין חיי הקבוצה. הקבלה, שבמקורה היא אינטרפרטציה מיסטית של היהדות, הופכת לאינטרפרטציה יהודית של מיסטיקה. וכך נפתחת היא למבקש מיסטיקה באשר הוא, כפי שאפשר ללמוד מפרשת מדונה. דומה שברג סוטה בכך אף מרוחו של מורו ורבו הרשמי הרב יהודה אשלג, ועד כמה רחוק הדבר מרוח הזוהר אפשר ללמוד מספרה של מלילה, המטיבה לתאר את טיבה המוכל של המיסטיקה, או של הרוחניות הזוהרית.¹⁴ בזוהר אין מדובר בחוויה אקסטטית פורצת גבולות, אלא דווקא בכזאת שנבנית מתוך העמקה בעולמה של היהדות, העמקה שאינה הורסת אלא דווקא מחזקת.

ספרה של מלילה הוא אכן ניסיון כולל להבין את הרוחניות הזוהרית, כפי שהיא מצטיירת בעיני הזוהר עצמו ובעיני המתבונן בו. בכך נבדלת היא מן החוקרים של הדור הקודם לנו, שהחשובים ביניהם, גרשם שלום וישעיה תשבי, הפנו את מעייניהם ל"דוקטרינה התיאוסופית"¹⁵ של הזוהר, או "למשנת הזוהר".¹⁶ בכך המשיכו חוקרים אלה

¹¹ ראה במאמרי "זוהר וארוס", אלפיים (תשנ"ד), עמ' 67-119.

¹² זוהר ח"א, ע"ב.

¹³ גישתם זו של דור הפלגה קשורה גם בשימוש בלעדי בלשון הקודש. על מאמר זוהר זה ומשמעותו הרחבת במאמרי "עברית וארמית כלשונית הזוהר", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית (בדפוס).

¹⁴ ראה שם, עמ' 380 ואילך.

¹⁵ ראה: Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Schocken, New-York, 1961. בספר זה מוקדשים לזוהר שני פרקים. הראשון שבהם (הוא הפרק החמישי בספר), עוסק במבנה הספר ובמחברו, והשני נקרא: "The Theosophic Doctrine of the Zohar".

ודבקו באינטרס העיקרי של המקובלים מפרשי הזוהר שגם עיקר מעייניהם היה תורת הספירות והפרצופים, או המבנה האונטולוגי שאותו מחפשים הם כמעט בכל מלה ומשפט שבזוהר. לא כך אצל מלילה, המחפשת בספר את ה"איך" יותר מאשר את ה"מה".

המקום שבו האיכות הזוהרית מתגלה באופן הברור ביותר הוא הסיפורים שבזוהר, ולפיכך מקדישה להם מלילה תשומת לב מיוחדת. כאן אלה אינם משמשים עוד "סיפורי מסגרת", כפי שכוננו על ידי חוקרי הדור הקודם, אלא הם גופי תורה כשלעצמם. ולא עוד, אלא שבקריאה מדויקת תימצא זיקה הדוקה בין הסיפורים לבין תוכן הדרשות שנאמרות במסגרתם, וכך מיטשטש החיץ שבין ה"מה" לבין ה"איך", ונוצרת זיקה עמוקה גם בין מבנה העולמות הזוהריים לבין החכמים הדורשים בהם, ואף יוצרים אותם בדרשותיהם. זיקה זו מוכיחה את עצמה כמפתח להבנת מאמרי זוהר רבים.

כך חוזרת כאן השאלה העתיקה בדבר הזיקה בן רשב"י וחבורתו לבין ספר הזוהר, אך עתה משנה שאלה זו את משמעותה, והופכת לעניין עמוק עוד יותר. שלום ותשבי וקודמיהם (כיללינעק וכגרין) עסקו בכך בעיקר כדי להוכיח את בטלותם של סיפורי הזוהר מבחינה היסטורית, וכך לקיים את הדעה, שגם היום מקובלת היא במחקר (וגם עלי ועל מלילה), שהזוהר לא נכתב בתקופת התנאים אלא כאלף שנים מאוחר יותר. אך עתה מקבלת אישיותו של רשב"י הזוהרי וחוג חבריו משמעות מצד עצמה. מניתוח של דרכי החבורה והיחסים בתוכה, ועם גורמים שמחוץ לה, לומדת מלילה רבות על הרוחניות הזוהרית. אף אני שלחתי ידי לכיווני עיון אלה במאמרים כגון "המשיח של הזוהר"¹⁷ ו"זוהר וארוס"¹⁸, אך בספרה המקיף של מלילה באים אלה לידי שכלול, ונפרשים במלוא יופיים לעיני הקורא, גם אם אינו איש זוהר מובהק.

מושג "הזוהריות" איננו זהה למושג הקבלה, אף שבין שני אלה מתקיימת מדה רבה של חפיפה. מסתבר שהזוהריות היא מרכיב חשוב וחיוני בעולם הרוחני של היהדות המאוחרת, והפניית התודעה אליו מתגלה כשטח פורה במחקר החדש. למחקר זה יש מימדים נוספים על הנדבך החשוב ששכללה מלילה בספרה. מלילה מתארת את הזוהריות של החטיבה המרכזית, והחשובה ביותר של הקורפוס הזוהרי, אך יש מקום להוסיף

¹⁶ ישעיה תשבי, משנת הזוהר, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ז (כרך א), תשכ"א (כרך ב).

¹⁷ יהודה ליבס, "המשיח של הזוהר - לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי", הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום (בעריכת שמואל ראם), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 236-87

¹⁸ הנזכר באחת ההערות דלעיל.

ולשאול על התפתחות הזוהריות בתוך הקורפוס הזוהרי ומחוצה לו. גם בכך שלחתי אני את ידי במחקרים ראשוניים, כגון "כיצד נתחבר ספר הזוהר"¹⁹ ו"תרין אורזילין דאיילתא"²⁰, ואלה זוכים לשמחתי להמשכים ולשכלולים בכיוונים שונים.

טענתי שהקורפוס הזוהרי אמנם אחיד הוא מבחינות רבות ובעל תודעת אחדות, אך עם האחדות אפשר גם להבחין בו שכבות לא מעטות, הנבדלות גם בסגנון גם באופי הרוחני וגם באמונות ודעות, ולפעמים אפשר אף למצוא התאמה בין הכיוונים המתרוצצים בתוך הזוהר לבין כתבים שכתבו בשם עצמם מקובלים שונים השייכים ככל הנראה ל"חוג הזוהר". בכך הופך "ספר הזוהר" לתנועה ספרותית שלמה, ואין לצמצם את הקפה של תנועה זו ולגדור אותה בין כריכות הכרכים "הקנוניים" של הזוהר, שכן בידנו חיבורים לא מעטים השייכים לאותה תנועה, שלא זכו להיכלל בקנון זה.

עיון זה לא זכה אומנם להסכמה מלאה, אך גרעינו התקבל באופנים שונים על ידי כמה חוקרים, שהוכיחו שיש בו יסוד פורה. כך למשל במחקריהן של רונית מרוז²¹ ושל מיכל אורון.²² גם הזוהריות המאוחרת, כלומר התפתחות המיתוס של רשב"י והזוהר כגורם משמעותי בעיצוב פרצופה של היהדות, זוכה לעיון רחב ועמוק, במיוחד במחקריו של בועז הוס,²³ אך אין הוא היחידי. על רשב"י של הרמ"ק נלמד מכתבי ברכה זק,²⁴ ועל רשב"י של הרמח"ל מעבודת הדוקטורט של צביה רובין,²⁵ ונכון להזכיר כאן גם את מחקריו של עמוס גולדרייך על דמותו של גיבור ספרות תיקוני זוהר.²⁶

¹⁹ יהודה ליבס, "כיצד נתחבר ספר הזוהר", ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית (בעריכת יוסף דן), ירושלים תשמ"ט (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח), עמ' 1-71.

²⁰ יהודה ליבס, "תרין אורזילין דאיילתא" - דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו", קבלת האר"י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר המיסטיקה היהודית (בעריכת רחל אליאור ויהודה ליבס, = מחקרי ירושלים למחשבת ישראל כרך י), ירושלים תשנ"ב. עמ' 113-169.

²¹ ספרה המקיף של רונית מרוז על שכבותיו של הזוהר עתיד להתפרסם בקרוב (אי"ה). מרוז פרסמה על כך כמה מאמרים, ביניהם "ואני לא הייתי שם?! קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע", תרביץ עא (א-ב, תשס"ב), עמ' 163-193.

²² ראה מיכל אורון, "שלושה פירושים למעשה בראשית ומשמעותם בחקר ספר הזוהר", דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 183-199.

²³ ספרו המקיף של בועז הוס על התקבלות הזוהר עתיד להתפרסם בקרוב (אי"ה). הוס פרסם על כך כמה מאמרים, ביניהם "הופעתו של ספר הזוהר", תרביץ ע (ג-ד, תשס"א), עמ' 507-542.

²⁴ ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע תשנ"ה, עמ' 34-54.

²⁵ צביה רובין, רמח"ל והזוהר: חיבורים ופירושים. עבודת דוקטור (בהדרכת רבקה ש"ץ, רחל אליאור ויהודה ליבס), האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ז (בשכפול).

²⁶ עמוס גולדרייך, "בירושים בראייתו העצמית של בעל 'תיקוני הזוהר'", משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל (בעריכת מיכל אורון ועמוס גולדרייך), מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 459-496. על נושא זה ראה עוד יהודה ליבס, "זוהר ותיקוני זוהר - מרנסאנס למהפכה", תעודה (בעריכת רונית מרוז), (בדפוס).

מבקש אני להרחיב מעט בעניין "המיתוס של רשב"י". אין המדובר רק באמונת המקובלים שספר הזוהר נכתב בתקופתו ובחוגו של רשב"י, התנא מן המאה השנייה לספירה. חשובה מזו היא דמותו של המנהיג הזוהרי המתוארת בזוהר. לפי תודעת ספר הזוהר עצמו, כל קיומו ועולמו נאצלים מרוחו של אותו צדיק ומעצם קיומו, כפי שמתואר כה יפה בספרה של מלילה. יש לשער שברקע דמות זו מצויה דמות של מנהיג היסטורי מימי כתיבת הזוהר, שלתיאור דמותו נצטרפו מוטיבים ספרותיים, כאלה השאובים מהספרות העתיקה ומתארים את התנא רשב"י וגם אחרים כגון ר' אליעזר הגדול או ר' עקיבה.

במרוצת הדורות האמינו המקובלים בזהות שבין רשב"י התנא ורשב"י של הזוהר. לעתים האמינו בכך באמונה שלמה ולעתים באמונה שתוקפה נמוך יותר. לא אמונה זו במובנה הפשוט אחראית להמשך של מה שאני מכנה "התנועה הזוהרית", אלא המשך פיתוחה של דמות רשב"י בספרות הקבלה השבתאות והחסידות. דמות זו, שזוהתה במידה זו או אחרת עם חשובי המקובלים (לעתים אף על דרך גלגול נשמות), היתה יסוד חשוב בקבלת האחרונים, והיא שסיפקה להם את היסוד החיוני והחי, היסוד הזוהרי.

ההזדהות עם רשב"י הקלה על הפיכת התודעה העצמית לענף של תורת הקבלה. כך הוא באופן מובהק במיוחד בספר הגלגולים הלוריאני, שהשיא שבו הוא לדעתי חקר נשמת האר"י עצמו, כגלגול רשב"י ומשה (ובצדו ר' חיים ויטל כגלגולו של ר' עקיבה). אפשר למצוא יסודות אוטוביוגרפיים נסתרים גם במקומות שבהם במפורש לא מדבר המקובל אלא על רשב"י עצמו. כך הוא לדעתי בשיר "בר יוחאי" לר' שמעון לביא, כפי שהראיתי במאמר על שיר זה.²⁷ מפליא הדבר שבספר "כתם פז", פירוש הזוהר של ר' שמעון לביא, אין דמותו של רשב"י תופסת מקום רב. בעיה זו, בתוספת בעיות נוספות, גרמה לי באותו מאמר אף לפקפק בדיעה שבעל הפירוש ובעל השיר הם אותו אדם. ובכל זאת דומה שיש להוסיף ולזהות את בעל הפירוש כבעל השיר, בין השאר משום ששניות דומה מצינו גם אצל מקובלים אחרים. מדוע אין המקובלים מרבים לפרש את קבלת הזוהר על דמותו של רשב"י, אף שפירוש כזה מתבקש כאמור מפשט הזוהר, חידה גדולה היא בעיני. ובעיקר לאור הזיקה העמוקה השוררת בקבלה בין תורת גלגול הנשמות לבין תורת אצילות העולמות, זיקה שמגיע לשיאה בקבלת האר"י.

²⁷ יהודה ליבס, "בר יוחאי בשירו של שמעון לביא", קשת החדשה 5 (סתיו 2003), עמ' 126-142.

דמותו של רשב"י אינה זהה, אם כן, באופן מוחלט עם התנא "ההיסטורי", ר' שמעון בר יוחאי. יש בכך אולי לרכך במקצת את מה שנתפס בציבור כחידוש הגדול ביותר של לימוד הזוהר האוניברסיטאי, הקביעה שרשב"י אינו מחבר הזוהר. הזוהר המוחלטת בין רשב"י ההיסטורי לבין מחבר הזוהר אינה אפוא העיקר לא אצל המקובלים, ואף לא במחקר החדש, שמאופיין באמפתיה רבה לזוהר, ושדוגמה מובהקת ויפהפייה שלו מצוי לפנינו בדמות ספרה של מלילה, חוקרת אקדמית שחיה את הזוהר.

אומנם גם מחקר חדש מחקר הוא, ומושתת על המתודה הפילולוגית-היסטורית. אך בכך אין הוא הופך למשהו חיצוני או "אקדמי" לפי הקונוטציה שרגילים לייחס למלה זו. מחקר כזה אינו מתאים כלל לקריקטורה של האקדמאי, המצטיירת באמרה הידועה, שלפיה אם אתה רוצה לדעת מה אמר רש"י לך לר"ם או למלמד, ואם רצית לדעת מתי חי רש"י שאל את הפרופסור. ההתחקות אחר דרכי ההיווצרות של הספרות הזוהרית מוסיפה להבנת המיתוס הקבלי, ואף עשויה לקרבו יותר אל הלב. קירוב זה אינו נעשה על ידי מציאת "רלוונטיות" לזמננו. אני כשלעצמי מבקש כאן דווקא את ההפך, בריחה מעולמות ההווה אל חיקם של העולמות הגדולים, עולם המיתוס ועולמה של ההיסטוריה, שהיא סיפור כל הסיפורים. החיבור בין המיתי וההיסטורי מוסיף הרבה להבנת כל אחד משני העולמות, שכשהם לעצמם יישארו תמיד מאתנו והלאה. בדרך כזו יכול הלימוד האקדמי של הזוהר לשמש גם חלופה רוחנית ללימודי זוהר אחרים. דרכים הזוהר מרובות הן, וכל מבקש זוהר ילך לו לפי שורש נשמתו. דומני שספרה של מלילה, ונהר יוצא מעדן, מתאים ביותר כדי לקרב את החלופה שלנו אל אותם שנוטים לכך.